

Régi és új polémiák a magyar nyelv helyzetéről és a nyelvművelésről

Tisztelt adai közönség!

Évek óta készülődök, hogy egyszer jelen lehessenek Adán a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokon. Sajnálom, hogy eddig nem tehettem eleget a szervezők kedves, megtisztelő meghívásának. Most, hogy első alkalommal vagyok itt, mindenekelőtt az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, az erdélyi nyelvművelők üdvözlétét tolmácsolom az adai és a vajdasági Nyelvművelő Egyesületnek. Szeretném üdvözölni a jelenlevőket, az ünnepi rendezvényt az Anyanyelvi Konferencia – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága elnöksége nevében is.

Az előadásom címében jelzett polémiák kiéleződtek ebben az esztendőben. Megszaporodtak a tanácskozások; a sajtóbeli nyilatkozatok. Mintha a politika láza áttérjedt volna a nyelvészekre és a nagyközönségre is. Egymásnak ellentmondó, egymással vitázó vélemények hangzanak el a magyar nyelv helyzetéről, a nyelvben végbemenő folyamatokról, a jövő kilátásairól.

A vélemények megoszlásának egyik oka, hogy a nyelvről sokféleképpen lehet beszélni. Ha a dimenziótlan, homogén, a saussure-i értelemben vett elvont rendszert nézzük, nincs semmi ok az aggodalomra. A kézikönyvekben, szótárakban leírt magyar nyelv nem minősíthető a jó vagy a rossz kategóriával. Ha viszont a nyelv társadalmi, földrajzi és időbeli dimenzióira is tekintettel vagyunk, azaz a nyelvhasználatra, a nyelvet használó emberekre és közösségekre, akkor jóval árnyaltabban kell látnunk és minősítenünk a nyelv belső változatait és jelenségeit. Nem alaptalan süttő András tanácsát megfogadva naponta úgy köszöntünk egymást: „Hogy s mint szolgál, uram, az édes anyanyelve?” Nekünk, akik a peremrégiókban élünk, ugyancsak okunk van az aggodalomra.

Az is indokolja vagy legalább magyarázza a vélemények sokféleségét, hogy más és más optikával látja anyanyelvét az

egynyelvű beszélő, a kér- vagy többnyelvű világpolgár és a kényszerkétnyelvűségben élő kisebbségi beszélő.

Az említett dimenziókra visszatérve, feltűnő és aggodalomra okot adó a magyar nyelv jogi helyzete a kisebbségi régiókban, a társadalmi változatok funkcionális leépülése, a művelt közmagyar főváltozat háttérbe szorulása. A földrajzi dimenzióban a nyelvterület peremén az érintkező nyelvek agresszív rivalizálása és terjeszkedése tapasztalható, a domináns és az alárendelt nyelvek egymásra épülése és egybeépülése, a szélső területeken és a kisebb nyelvszigeteken az anyanyelv anyagának eróziója, foszlása. Az idő folyásában a magyar nyelv megőrizte ugyan értékeit, regionális értékeit és folyamatosságát, a 20. században mégis új irányt vettek a nyelvi folyamatok: a divergencia, az elkülönülés és a regresszió tünetei észlelhetők.

Krúdy ír nagyon szépen arról a kis forrásból eredő nyelvfolyóról, amely felénk hömpölyögve „növekedett, szélesedett, gyarapodott”, amelyből a művelt magyar nyelv lett. A nyelvfolyam útja nem volt akadálytalan, mint ahogy ma is fennáll a szennyezés veszélye, a források elapadásának veszélye.

Péntek János a tudományos ülésen

Régi polémiákra is utaltam előadásom címében, és elsősorban a 18. század végére gondoltam, Kazinczyék korára, az akkor élt erdélyiekre, az Erdélyi Nyelvnevelő Társaság alapítóira. Akkor is nyelvi láz volt, talán még nagyobb, mint napjainkban. A lázat II. József 1784-es nyelvrendelete váltotta ki, és fölerősítette Herder közismert jóslata. Erdélynek akkor önálló államjogi státusa volt a Habsburg Birodalomban, két magyar haza volt. Attól tartottak a korabeliek, hogy a magyarnak a német nyelvvel szembeni alárendeltsége és Erdély sajátos nyelvi helyzete lehetetlenné teszi az akkori már alakuló nyelvi egység megvalósulását. Egyszerre volt tehát fontos a nyelv egységesítése és a magyar nyelv hivatalos jogi státusának elismertetése. A 19. század második felére mindkét cél megvalósult.

Erdélyben e két célnál kevésbé érezték sürgetőnek, indokoltnak magát a nyelvújítást, a nyelv gazdagítását, bővítését. Örök vita témája a nyelvészetben, hogy lehet-e, és ha lehet, kell-e újítani a nyelvet. Az erdélyiek akkor és később is konzervatívok voltak (vagy maradiak?), és föltétlenül tudatában voltak az erdélyi magyar nyelv tartalékainak. Aranka György kétkedve írja, hogy „nem a nyelvet, hanem a fejet kell bővíteni és szélesíteni.” Benkő József is többször kárhoztatja a nyelvújítás túlzásait, és az óvatosságot ajánlja. Maga amit újít, többnyire az erdélyi népnyelv tartalékaiból veszi, és ajánlja a műveltek figyelmébe.

A 19. század második felének nagy nyelvi vitái Ada nagy szülöttéhez, Szarvas Gáborhoz és a Nyelvörhöz fűződnek. Ekkor már nyilvánvalóak és zavaróak voltak a nyelvújítás vadhajtásai, túlzásai, ugyanakkor a további nyelvújításra is szükség volt, a szaknyelvek kiteljesítésére, magyarítására.

Ez év júniusában volt száz éve Brassai Sámuel halálának, aki szintén heves vitázója volt ennek a kornak. Az Akadémia tagjaként az Akadémia magyarságát sem kímélte, a Nyelvört sem, sőt a Nyelvör ellensúlyozására megkísérelt lapot indítani A Magyar Nyelv Ellenőre címmel. Kemény vitája volt Szarvas Gáborral a nyelvhelyességről, Joannovics Györggyel a szórendről.

Száz esztendőtt élt, tudós polihisztor volt Erdélynek, az 1872-ben megnyílt kolozsvári egyetem elemi mennyiségtan professzora, neves zenetudós és zenekritikus, botanikus és ki

tudja, még mi minden. Az unitárius kollégium tanáráként nevezetes tette, hogy ő reformálta meg az erdélyi közoktatást, a latin helyett ő fogadtatta el a magyar nyelvet a közoktatás nyelvének.

Legmaradandóbb, korát messze megelőző tudományos eredményei a nyelvészethez fűződnek. Nem részletezem, miért és miben volt új és eredeti mindaz, amit a mondatszerkezet dualizmusáról és a magyar mondat unitarizmusáról kifejtett. Csak arról beszélek röviden, ami munkásságából a nyelvműveléssel kapcsolatos. Halálakor Simonyi Zsigmond írta a Magyar Nyelvőrben: „A mondattanon kívül sokat foglalkozott Brassai Sámuel a helyes magyarság kérdéseivel, és tulajdonképpen ő indította meg a magyartalanságok ellen irányuló újabb mozgalmakat, amelyek aztán Szarvas Gábor Nyelvőrében nyilvánultak meg leghatásosabban.”

Alapvető tétele volt, hogy nincs szegény nyelv, csak tökélytelen, és hogy a fordítók kontár népe okozza, ha a nyelv szegénynek tűnik. Aranka idézett véleményével egyezik az, amit sértő, provokatív módon fogalmaz meg A nyelvújítás és Ballagi című tanulmányában. „Azt mondom hát, hogy aki ezt a szót: nyelvújítás, legelőbb gyártotta, vagy forgalomba indította, annak észűjtásra lett volna szüksége.”

A nyelv művelésben nem a szavakban, hanem a szerkezetekben és a mondatban, a szólamban látja a probléma lényegét. Azokban a magasabb szintű egységekben, amelyek magukon viselik a nyelv karakterét, és amelyekben éppen emiatt lényegesen megváltozhat idegen hatásra a nyelv karaktere: „... törvényes, alkotmányos közösség, társadalmi szolidaritás, szóval állam, sőt haza is lehet egy nyelv nélkül, de bizony nemzetiség a nélkül nem, s azzal is csak úgy képzelheti, ha határozott, szilárd jelleműnek tesszük fel. Az ilyen jellemet... pedig én... nem a gyökökben és a szókban, hanem a szólamokban keresem és lelem” (A magyar bővített mondat. 4).

Korunkra különösen érvényes figyelmeztetés: „Magyar, mívelt és művelés alatti nyelvünk a legjobb úton van arra, hogy olyan enyim apa-féle lingua franca legyen belőle. Olyan ti., amely magyar szókból, de Európa élő és kihalt nemzetei szólamaiból van szerkesztve” (i.m. 5).

Nem volt alaptalan Brassai aggóató figyelmeztetése. A 20. században az anyaország határain kívül rekedt magyar régiókban éppen ez történik: idegen szórend, idegen szerkesztés, a tömörség fellazulása, az eredeti karakter megváltozása. Ilyen jelenségekről és szerkezetekről szol nyelv művelő írásaink java-része, erről szol e vidék mai kiváló nyelvészének, nyelv művelő-jének, Ágoston Mihálynak Rendszerbomlás című könyve.